

АЙМГИЙН ТӨВ - ХОТУУДЫН ҮҮСЭЛ ХӨГЖЛИЙН ТАЛААР*Д. Золбоо*

Өнөөгийн аймгийн төвүүдийн үүсэл нь 1600-аад оноос эхэлж, 1700-аад онуудад нэлээн өргөжин хүрээ, сүм хийд хурал номын газар, улмаар цэргийн хамгаалалт, худалдааны төв, XVIII-XIX зуунд улам бүр засаг захиргааны төв буюу суурин шинж чанартай болон хөгжиж ирсэн байна.

20-р зууны эхэн үе, 1920 - 1930 –аад онуудад байгалийн онцлогоос үүссэн өвөрмөц тогтоц бүхий газрууд, хүрээ хийд, цэргийн бэхлэлт өртөөний төв, голын гарам, жин тээврийн уулзвар гэх мэт их бага суурин газруудад анхны 13, удаах 5, шинэ 3 аймгийн төвүүд байгуулагдсан түүхтэй.

Аймгийн үүсэл, хөгжлийг аяндаа цэгцрэх системийн 3 төрөл үеээр авч үзвэл:

1. Үүсэх үе. Цэгцрэл яваандаа үүсэн гарч өөрийн өвөрмөц тогтоц бүхий бүхэл бүтэн шинэ систем бий болно. Ийм төрлийн үед системийг бүрдүүлж буй элементүүд хоорондоо харилцан үйлчлэлцсэний үр дүнд хувирах бөгөөд хөгжил хувьсалынхаа явцад хувирч бий болсон олон элементээс цөөн хэдийг сонголт хийнэ. Ийнхүү үзвэл, XVI-XIX зууны эхэн хүртэл манай улсын өргөн уудам нутгийн газар бүрд (байгалийн өвөрмөц тогтоц бүхий нутаг болгонд) 700 гаруй сүм хийд, хүрээ үүсэн их бага суурин бий болжээ.
2. Цэгцрэх үе. Оршин тогтнох гадаад, дотоод нөхцлөөс үүдэн гарах хүчин зүйлийн нөлөөгөөр цэгцрэлийн тодорхой түвшинг барьж байх, эсвэл өөр эмх цэгцэт системд шилжих явдал байдаг. Ийм системд түүнийг бүрдүүлэгч элементүүдийн хувьд цоо шинэ зүйл бий болдоггүй. Харин түүний тоо хэмжээ болон орон зай, цаг хугацааны хувьд өөрчлөлт бий болдог. Энэ мэт суурингийн хоорондын зай өртөөгөөр хэмжигдэн, хүн амын тоогоор засаг захиргааны анхдагч нэгжүүд зохион байгуулагдаж, аймгийн төв өөрсдийн суурьшлийг олж цэгцэрч байв. Энэ бол түүхэн 300-гаад жилийн хугацаа байв.
3. Боловсрох үе. Өнгөрсөн туршлагаа хуримтлуулж өөрөө хөгжих, улам боловсронгуй болдог эмх цэгцэт систем болох дэвшилт төрөл юм. Орон нутгийн засаг, захиргааны төв нь гэр, хурал нь нүүдлийн шинжтэй байсан нь 1930-аад оноос байнгын төв суурингийн агуулга төрхтэй болж, хүн ам нийгэм соёл эдийн засгийн төв болон өргөжив. Ийнхүү аймгийн төвүүд 1931 оноос суурин шинжтэй болох явц хурдасч, энэ нь эзгүй талд бус харин хуучин хүрээ, хийд, цэрэг худалдааны төвүүд байсан газарт төвхнөв.

Аяндаа цэгцрэх систем оршин тогтнохын мөн чанар нь үргэлж өөрчлөгдөх гадаад болон дотоод нөхцөлдөө байнга зохицож өнгөрүүлсэн туршлага, түүхэн зайлшгүй нөхцөлтэйгээ уялдан үргэлж боловсронгуй болох явц үргэлжилж байдаг оршино. 1930-иад оноос аймгийн төвүүд суурьшихдаа эхлээд 13 байсан нь өөрийн хөгжлийн явцад нутаг дэвсгэрийн хувьд томоохон аймгуудыг хуваах замаар 1937-1941 онуудад 5 аймаг нэмж шинээр үүсгэн байгуулж, хүн амд засаг төрийн үйлчилгээг хүргэх, эдийн засгийн харилцааг өргөжүүлэх, зам тээврийн оновчтой зай, байрлал, байгаль экологийн онцлогыг тусган цэгцэржээ. Шинэ хот суурингийн агуулгатайгаар үүсээд 70 гаруй жил болж байгаа аймгийн төвүүд нь эдүгээ л өөрийн өнгө төрх, хөгжлийн гадаад дотоод нөхцлөөр улам боловсронгуй болох буюу хөлд орох үедээ явна¹²⁰.

¹²⁰ Г. Жаргал “Аймгийн төвүүдийн үүсэл ба фрактал шинж” Нийтлэл

Аймгууд болон аймгийн төв нь үүсэл хөгжлийнхөө үеийг туулаад тодорхой хугацааны дараа өнгө, төрх, хэлбэр, шинжээ олсны дараа хөгжлийн дараагийн түвшинд нэгдэн нийлэх, өөрөөсөө хот суурин үүсгэн хөгжүүлэх болно. Социализмын үед аймгийн төвүүд нь үйлдвэрлэл, үйлчилгээний томоохон төвүүд болж тэнд ажиллах хүчин төвлөрөх хандлага байсан боловч түүнийг захиргааны аргаар шийдвэрлэж байв. 1990-ээд оноос ардчилал, зах зээлийн харилцаанд шилжсэнээр хүн амын шилжилт хөдөлгөөн эхэн үедээ хөдөөших хандлагатай байсан нь 1990-ээд оны сүүлчээр төв, суурин руу шилжих нь ихсэв.

Аймгийн төвүүд нь төр, нийгмийн болон зах зээлийн харилцаанд нийцсэн үйлчилгээний төвүүд болж, тэнд сүүлийн жилүүдэд хүн амын 1/4 хувь нь (570 мянга)¹²¹ суурьшин амьдарч байна. Ийнхүү нийгэм, эдийн засгийн хөгжил нь аймгийн төвүүдийг тус бүрдээ бие даасан үйл ажиллагаатай өөрийн төв болох үйл явцад түлхэц өгч байна. Синергетикийн хуулиар “эхэн үедээ бие биеэсээ тусгаар бөгөөд үйл хөдлөл нь хоорондоо хамааралгүй байгаад дараа нь эдгээрийн хооронд шинэ холбоо бий болж болно”.

Зарим хотуудын өнөөгийн байдал

Дархан хот

Дархан хот нь нийт 73,408 хүн амтай Монголын 2 дахь том хот хэрнээ Улаанбаатарын хүн амын 1/10-д ч хүрэхгүй. Дархан хот нь Монгол улсын төвийн бүсэд байрладаг бөгөөд нийслэл Улаанбаатараас хойшоо 236 км Дархан Уул аймгийн нутаг дэвсгэр дээр оршдог. Аймгийн 95 хувь нь Дархан хотод амьдардаг байна.

Бусад аймгийн төвүүдийн нэгэн адил Дархан нь хотын албан ёсны статусгүй. Иймээс ч татварын болон шийдвэр гаргах бүрэн эрх эдэлдэггүй байна. Хотын захирагч нь Аймгийн засаг дарга байх бөгөөд үүнээс гадна сумын засаг дарга бас байдаг бөгөөд энэ хүн нь засаг захиргааны тодорхой үүргийг ч мөн гүйцэтгэдэг. Үүрэг хариуцлага нь давхцаж хотын менежментийг хүндрүүлэх, өөрийн хязгаарлагдмал орлоготой аймаг болон төвлөрсөн төсвөөс хэт хараат байдаг.

Социализмын үед Дархан хот нь барилгын материалын үйлдвэрийн нийслэл байсан бөгөөд үйлдвэрлэсэн бараа бүтээгдэхүүнээ ЭЗХТЗ-ын орнууд болон ЗХУ ба түүний дагуул улсууд руу гаргадаг байсан. Монголд өрнөсөн байсан ардчилал зах зээлийн шилжилтийн үед барилгын материалын үйлдвэрүүд хувьчлагдан зээл тусламжинд хамрагдаж чадалгүй үйл ажиллагаагаа зогсоход хүрсэн. Дарханчууд одоог хүртэл өөрийн хотоо “Барилгын хот” хэмээн тооцдог хэдий ч барилгын салбар нийт ажиллах хүчний 6 хувийг эзэлдэг бөгөөд аймгийн ДНБ-ийн 8 хувийг эзлэж байна.

Шилжилтийн үеийн сорилыг даалгүй олон тооны үйлдвэрүүд хаагдахад хүрч хөдөлмөрийн зах зээл багасаж хажуугийн Хонгор сум болон Улаанбаатар хот руу шилжин явагсадын тоо нэмэгдсэн байна. Хотын хүн ам тогтвортойгоор жил бүр 3.2 хувиар өсөж байсан хэдий ч шилжин явагсадын тоо нэмэгдсэнээр 2003 онд шилжин ирэгсэдээс даруй 1,414 хүнээр их байлаа. Үлдэж буй мах, нэхий, мод, барилгын материал боловсруулах үйлдвэрүүд нь түүхий эдийн хангамж, зардал ихтэй хуучин технологиос шалтгаалан бүрэн хүчин чадлаараа ажиллаж чадахгүй байсаар байна.

Эдгээр эдийн засгийн асуудлуудаас гадна ажил эрхлэлтийн болон хөдөлмөрийн насны хүн ам 71-73.3 хувиудыг эзэлж байна. Энэ нь улсын дундажаас ойролцоогоор 8 хувиар их байна. Тээвэр, санхүүгийн үйлчилгээ болон үл хөдлөх хөрөнгийн салбарууд сүүлийн хэдэн жилд ажил эрхлэлт нэмэгдсэн байхад ДНБ-нд хамгийн их хувь оруулж

¹²¹ Монгол Улсын Статистикийн этхтгэл 2008 он

буй салбар нь бөөний болон жижиглэнгийн худалдаа байна. (21 хувь).¹²² Дарханыг Улаанбаатар хотуудтай холбодог төмөр болон авто замууд нь дотоодын болон гадаадын зах зээлтэй холбодог. Мөн түүнчлэн хотыг тойроод үржил шимтэй газар их байдаг нь газар тариалан болон ХАА шйлдвэрлэлд ихээхэн хувь нэмэр оруулдаг байна.

Дэд бүтэц нь хотын давуутай тал, мөн сул тал нь болж байна. Бусад аймгууд тэр тусмаа сумдуудтай харьцуулахад Дарханы дэд бүтэц сайн хөгжсөн. Орон сууцны хороололд амьдардаг оршин суугчид (нийт хүн амын 62 хувь) хамгийн наад захын үйлчилгээ буюу цэвэр бохир ус, халаалт болон хатуу хог хаягдал зайлуулах зэрэг үйлчилгээнд хамрагддаг. Мөн Шинэ, Хуучин Дарханы хооронд ихээхэн хэмжээний инженерийн шугам сүлжээтэй газар байгаа нь шинэ барилгажилт үүсгэх боломжийг бий болгож байгаа юм. Гэсэн хэдий ч хот баригдсан цагаасаа дэд бүтцийн гол шугамуудаа засах сайжруулах ажил нэг их хийгдээгүй байна.

Шугамууд муудсаны улмаас усны алдагдалын хэмжээ 30 хувь хүрсэнээс 2004 онд НААҮГ алдагдалтай ажилласан байна. Цэвэрлэх байгууламж хүчин чадлынхаа 60-70 хувийг нь ашиглаж байна. Дулаан хангамж барилгажсан хэсгийн өнөөгийн хэрэгцээг хангаж байгаа ч хүн амын 30 хувь амьдардаг гэр хорооллолд очдоггүй. Гэр хорооллолд эрчим хүч, бохир ус болон хатуу хог хаягдал цуглуулах үйлчилгээ дутагдалтай. Тэд ундны усаа 30 ус түгээх газраас авдаг ба тэдгээр нь усаа машинаар татдаг байна. Гэр хорооллын оршин суугчид орон сууцныхаас хэд дахин үнэтэй ус хэрэглэдэг. Ядуурал гэр хороололд ихээхэн төвлөрсөн байна. Дарханы 2,000 (нийт өрхийн 12.5%) өрх амьжаргааны доод түвшин буюу 20,600 төг (Хангайн бүсийн хувьд)-өөс доогуур амьдарч байгаа бөгөөд 1,875 буюу 94 хувь нь гэр хороололд амьдардаг.

Чойбалсан хот

Чойбалсан хот одоогийн байдлаар 36142 хүн амтай бөгөөд Монголын дөрөв дэх томоохон хот юм. Анх 1938 онд Баянтүмэн хот нэртэйгээр байгуулагдан, 1941 оноос Чойбалсан хот хэмээн нэрлэх болсон ба ОХУ, БНХАУ-тай хиллэх Дорнод аймгийн төв нь Нийслэл Улаанбаатар хотоос зүүн тийш 656 км алс оршиж байна. Зүүн бүс нь хоёр тулгуур төв хоттойн нэг нь Чойбалсан хот юм. Хотын хүн ам нь Дорнод аймгийн хүн амын 50,0 орчим хувийг эзэлдэг. Улсын хилд ойр байрлалтай, ОХУ, БНХАУ-тай хил залгаа оршдог нь гадаад харилцааг хөгжүүлэх давуу талтай.

Чойбалсан хот дотоодын агаарын тээвэртэй, нисэх онгоцны буудал нь хуучин Оросын цэргийн нисэх онгоцны буудал байсан газарт шилжин байрласан ба Улаанбаатар хот руу долоо хоногт 2-3 удаагийн нислэг хийхээр төлөвлөгдөж байна. Дорнод аймаг нийт 2563 км замтайн 60 км нь Чойбалсан хот ба хот орчмын бүсэд ашиглагддаг. Аймгийн дотоодод 370 орчим км төмөр зам Ази, Европын орнуудтай шууд холбогддог. “Түмэн голын бүс” хөгжлийн хөтөлбөрийн хүрээнд БНХАУ-ын Аршаантын чиглэлд Баянтүмэн өртөөнөөс төмөр зам тавьж холбох урьдчилсан судалгааны ажлууд хийгдээд байна.

Социалист нийгмийн тогтолцооны үед Чойбалсан хот нь Дорнод бүсийн хөгжлийн төв, ашигт малтмалын үйлдвэрүүдийн зангилаа хот байлаа. Хүн амынх нь 10,0 гаруй хувийг орос болон бусад гадаадын иргэд эзэлдэг 50,0 гаруй мянган хүн амтай хот байв. Энэ үеэс хойш Чойбалсан хотын хүн амын өсөлт буурсны зэрэгцээ ажилгүйдэл, ядуурлын хэмжээ нэмэгдсэн байна. 1995 оноос хойш шилжин ирж байгаа хүн амын тоо нэмэгдэж байгаа боловч шилжин явалт буураагүй, шилжин явагсад ба шилжин ирэгсдийн харьцаа 2:1 байна. 2003 оны байдлаар хотын нийт өрхийн бараг 44 хувь

¹²² Дотоодын Нийт Бүтээгдэхүүн (ДНБ) мэдээлэл хот, сумын түвшинд гардаггүй байна.

буюу 3868 өрх, 16,7 мянган хүн амьжиргааны баталгаажих түвшингээс доогуур орлоготой байна.

Өнөөдрийн байдлаар Дорнод аймгийн дотоодын нийт бүтээгдэхүүнд¹²³ Боловсруулах үйлдвэр, уул уурхайн салбарын үйлдвэрлэл дөнгөж 1,3 хувийг эзэлж байхад бөөний болон жижиглэнгийн худалдааны салбар нь аймгийн дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 21,3 хувийг бүрдүүлж байгаа нь бусад аймгуудтай харьцуулахад ихээхэн өндөр үзүүлэлт юм. Нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 2004 оны байдлаар 400271 төгрөг байгаа нь Монгол улсын хэмжээнд дээгүүр байранд орж байна. Хотын хөнгөн ба хүнсний үйлдвэрлэл, цахилгаан эрчим хүчний үйлдвэрлэлийн салбарын борлуулалт өсчээ.

Чойбалсан хотын дэд бүтэц бусад хотуудтай харьцуулахад хотын өргөжин тэлэх нөхцөлийг хангахуйц харьцангуй хөгжилтэй. Гэвч улсаас дэд бүтцийн хөгжилд хөрөнгө оруулах асуудалд орон нутаг ямар нэгэн эрх мэдэлгүй, хотын захирагчийн эрх, үүрэг, байнга санхүүгийн үйл ажиллагааг шаардаж байдаг хотын хөгжлийн үйл ажиллагаанд аймгийн Засаг дарга, ИТХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргын шийдвэрээр хөдөлдөг илүү шат дамжлага нь хотын хөгжлийг сааруулж, хотын эдийн засгийн үйл ажиллагааны салбарууд зогссон, эрчим хүч, дэд бүтцийн хангамжийн хүчин чадлын илүүдлээс харагдаж байна.

Хотын нийт хүн амын 55 хувь нь гэр хороололд суудаг нь бусад аймаг, хотуудтай харьцуулахад харьцангуй бага буюу эерэг үзүүлэлт юм. Дулааны цахилгаан станц 1982 онд өргөтгөгдсөн ба цаашид засвар үйлчилгээ хийх шаардлагатай байгаа юм. Төв цэвэрлэх байгууламж нь зохиомол биологийн цэвэрлэгээтэй ба хоногт 10000 м³ ус цэвэрлэх хүчин чадалтай ба цэвэрлэгээний түвшин 2003 оны 12 дугаар сарын байдлаар 44 хувьтай байна.

Ховд хот

Улаанбаатар хотоос 1425 км зайд оршдог тус хот нь 1762 онд анх үүсч байгуулагдсан. Одоо 30479 хүн амтай, засаг захиргааны 12 багтай бөгөөд аймгийн нийт хүн амын 33,4 хувь нь оршин суудаг байна. Эдийн засгийн бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын дагуу Ховд хот Баруун бүсийн хөгжлийн тулгуур төв хот болсон билээ. 1992 онд орон нутгийн төв хотуудыг сумын зохион байгуулалтад шилжүүлсний дагуу Ховд хот нь “Жаргалант сум” хэмээн өөрчлөгдсөн. Хотын албан ёсны статусгүй болсон цагаас эхлэн хот байгуулалтын удирдлага зохион байгуулалт, орлого нэмэгдүүлэх болон хотын дэд бүтцийг сайжруулахад зориулагдсан хөрөнгө оруулалт багассан байна.

Ховд аймаг нь олон ястан, үндэстний соёл уламжлалтай бөгөөд нийт 17 үндэстэн ястны өлгий нутаг юм. Ховд аймгийн хүн амын 27.5 хувь халх, 24.9 хувь захчин, 11.5 хувь казах, 8.1 хувь торгууд, 7.6 хувь урианхай, 7.5 хувь өөлд, 6.0 хувь дөрвөд үндэстэн ястнуудаас бүрддэг. Эдгээр бүлэг бүр өөр өөрсдийн уламжлал, амьдралын хэв маягаараа ялгаатай бөгөөд орон сууц, хорооллууд нь бас ялгаатай байдаг байна.

Социалист засаглалын үед Ховд хот Баруун бүсийг барилгын зарим нэр төрлийн материалаар хангаж байсан боловч одоо энэ чиглэлээр нэг л үйлдвэр үйл ажиллагаа явуулж байна. Гэвч хөнгөн, хүнсний болон барилгын материалын салбарын үйлдвэрлэл өсөх хандлагатай. Үүнтэй зэрэгцээд барилгын гүйцэтгэгч байгууллагуудын үйл ажиллагаа тогтвортой өсөж ирсэн байна. Аймгийн дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 67 хувийг хөдөө аж ахуйн салбар бүрдүүлдэг нь хотын эдийн засаг хүчтэй байж чадахгүй

¹²³ Дотоодын нийт бүтээгдэхүүнийг сум, хотоор гаргадаггүй.

байгааг харуулж байна.

Ховд-Улаанбаатар хотын чиглэлд агаарын тээвэртэй, хотын нисэх онгоцны буудал нь олон улсын томоохон хэмжээний нислэг хүлээн авах шаардлагад нийцдэг. Улаанбаатар хот болон Увс, Баян-Өлгий аймгуудтай шороон замаар холбогдсон. Ховд аймаг ОХУ, БНХАУ болон Казахстан улстай шууд хиллэдэг нь байршлын хувьд давуу талтай. Гэвч эдгээр хөрш зэргэлдээ улсуудтай эдийн засгийн хувьд харилцаа багатай. Хилийн боомт нь жилд зөвхөн 4 удаа нээгддэг.

Ховд хотын инженерийн шугам сүлжээ, байгууламж ихээхэн элэгдэж хуучирсан нь хотын хүн амын наад захын хэрэглээг хангаж чадахгүй байна. Ховд хот нь усан хангамж, ариутгах татуургын төвлөрсөн системтэй. Гэвч энэ үйлчилгээг 2003 оны байдлаар нийт хүн амынх нь 10.7 хувь нь л авч байна. Дулааны станц нь 1986 онд анх байгуулагдсан цагаасаа хойш их засварт ороогүй тул шугамууд нь хуучирч эвдэрснээс болж байнга тасалдах, түр зогсох явдлууд гарсаар байдаг. Ховд хот одоогоор ОХУ-аас эрчим хүчээр хангагддаг, гадны улсын хараат эрчим хүчний эх үүсвэртэй юм. Энэ байдал нь 2007 онд Дөргөний усан цахилгаан станц ашиглалтанд орсноор шийдэгдэж, өөрийн эрчим хүчний эх үүсвэртэй болох юм.

Эрдэнэт хот

Эрдэнэт овооны зэс молибдений орд газрыг түшиглэн “Монгол Зөвлөлтийн хамтарсан уулын баяжуулах Эрдэнэт үйлдвэр”-ийг 1975 онд барихад аж үйлдвэрийн шинэ төв болон Эрдэнэт хот байгуулагдаж улс орны эдийн засгийн хөгжлийн нэг тулгуур нь болж хөгжиж ирсэн. 2004 оны байдлаар Эрдэнэт хотод 19266 өрхийн 78882 хүн амьдарч байгаа нь улсын хүн амын 3.2%, аймгийн хүн амын 96.2%-г эзлэж байна. Эрдэнэт хот байгуулагдсанаасаа хойш 25 жилийн хугацаанд хотын хүн ам жилд дунджаар 4.0 орчим хувиар өсчээ. Гэсэн хэдий ч Эрдэнэт хот Улаанбаатар руу уугуул иргэдээ алдаж байгаа нь сүүлийн гурван жилийн үзүүлэлтээр шилжин явагсад шилжин ирэгсэдээсээ илүү байгаагаас харагдаж байгаа юм.

Орхон буюу голчлон Эрдэнэт хотын хүн ам, талбайг агуулсан аймаг улсын нийт бүтээгдэхүүний 20.7 хувийг, дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 8.6 хувийг үйлдвэрлэж, 33.3 хувийн борлуулалт хийдэг байна. Уурхайн орлогоос шалтгаалан нэг хүнд ноогдох ДНБ 3 тэрбум гаруй төгрөг болж байгаа нь улсын дундажаас хамаагүй өндөр байна. УБҮ-т хотын нийт ажиллах хүчний 19 хувь ажилладаг ба шинээр ажлын байр бий болгохоосоо илүү багасгах цомхотгох хандлага байгаа хэдий ч хотод сүүлийн гурван жилд 6661 ажлын байр шинээр бий болсон байна. 5000 гаруй иргэд зуучлах байгууллагын тусламжтай ажилтай болсон байна.

Бүртгэгдсэн ажилгүйдлийн тоо 2000-2003 оны хооронд 11.6-аас 6.6 хувь хүртэл буурсан үзүүлэлт байдаг. Өнөөдрийн байдлаар 1000 гаруй үйлдвэр, бөөний төв, хүнсний болон барааны захууд дэлгүүрүүд болон бусад төрлийн ААНБ үйл ажиллагаагаа явуулж байна. Эрдэнэт хот нь дэд бүтэц сайн хөгжсөн, Улаанбаатар болон Дархан хотуудтай төмөр зам болон хатуу хучилттай замаар холбогдсон бөгөөд Булган, Хөвсгөлийн чиглэлд 153,5 км хар зам тавигдах эхний ажлууд хийгдээд байна.

Хүн амын 71.0 орчим хувь буюу 56.12 мянган хүн инженерийн бүрэн хангамжтай нийтийн орон сууцанд амьдарч байна. Дэд бүтцийн хувьд бусад аймгийн төвүүд болон сумдаас харьцангуй сайн хөгжсөн боловч засвар үйлчилгээний ажилд хөрөнгө төдийлөн төсөвлөгддөггүйгээс шугам сүлжээний ашиглалтын байдал муу байгаа.

УБҮ-ийн орлогын нөлөөгөөр Эрдэнэт хот амжиргааны хувьд харьцангуй чинээлэг ба бусад аймгийн төвүүдтэй харьцуулхад орон нутгийн төсөв урсгал зардлаа хангалттай

нөхөх бололцоотой, гэхдээ аймгийн төв учраас дэд бүтэц инженерийн шугам сүлжээг сайжруулахад чиглэгдсэн хөрөнгө оруулалт хийх эрх мэдэл нь бага байдаг.

Эрдэнэтийн хувьд цэвэр усны хангамж бусад хотуудыг бодвол илүү хүндрэлтэй. Учир нь хотын усыг УБҮ хангадаг ба үнэ нь улсын дундажаас 2 дахин өндөр байдаг байна. Цэвэрлэх байгууламж өөрийн төлөвлөгөөт хүчин чадлаас 1.25 дахин илүү ачаалалттай ажилладаг бөгөөд шугамууд нь хуучирч муудсанаас үйл ажиллагаа нь байгаль орчинд сөргөөр нөлөөлдөг болсон. Хүн амын 29 хувь нь гэр хороололд оршин суудаг. Гэр хорооллын оршин суугчдын ундны цэвэр усыг ус зөөврийн 4 автомашинаар 33 ус түгээх байранд түгээж хангадаг байна. Гэр хороололд төвлөрсөн усан хангамж болон ариутгах татуургын систем байдаггүй, хог зайлуулах үйлчилгээ хангалттай хийгддэггүй байна. 2002-2003 онд гэр хорооллын иргэдийн усны хэрэглээ 10 орчим хувиар нэмэгдсэн байна.

Цэцэрлэг хот

Цэцэрлэг хотын суурийг анх XVI зууны сүүлчээр Өвөрхангай аймагт орших эртний нэрт Эрдэнэ зуу хийдийг сэргээн засварлахаар ирсэн Францын уран барилгачдын байгуулсан жижиг сүмийн барилгад түшиглэн тавьсан. 1922 онд энэ хотыг Цэцэрлэг хот гэж нэрлэх болсон. Цэцэрлэг хот нь Монгол улсын газар нутгийн төв хэсэгт буюу Архангай аймгийн нутаг дэвсгэрт байрладаг. Одоогоор 18,0 мянга гаруй хүн амтай бөгөөд Монгол улсын нийт хүн амын 0,7 хувийг эзэлдэг (2004 оны байдлаар) юм. Улаанбаатар хотоос баруун тийш 490 км зайд оршдог. Үүнээс, Улаанбаатар хотоос Хархорин хүртэл 360 км зам нь хатуу хучилттай, үлдсэн 130 км зам нь шороон зам юм. Түүнчлэн агаарын болон төмөр зам байхгүй тул Улаанбаатарт хотод очиход хүндрэл үүсгэдэг. 2000 оноос өмнө агаарын замтай байсан боловч одоо байхгүй.

Монгол улсын бусад аймгийн төвүүдийн адил Цэцэрлэг хот нь хотын статусгүй, 1992 оноос Эрдэнэбулган сум болсон ба юуны өмнө ач холбогдол бүхий татварыг захиран зарцуулах болон шийдвэр гаргах бүрэн эрх мэдэлгүй болсон. Түүнчлэн хотын төсөв, гол салбаруудын үйл ажиллагаанд хөрөнгө оруулах асуудлыг хязгаарлагдмал болгож байгаа Үндэсний бодлогоор Цэцэрлэг хотын төсвийн зардлыг аймгаас болон улсаас хуваарилж байгаа нь орон нутгийг эрх мэдэлгүй, улсын төсвийн хараат болгож байна.

Архангай аймгийн дотоодын нийт бүтээгдэхүүнд 77.8 хувийг хөдөө аж ахуйн салбар эзэлдэг байна. Энэ үзүүлэлт нь (мөн, аймгийн нийт хүн амын зөвхөн 17.6 хувь нь Цэцэрлэг хотод амьдардаг) Цэцэрлэг хот нь бүс болон аймагтаа эдийн засгийн ач холбогдолтой үүрэг гүйцэтгэдэггүйг илэрхийлж байна. Нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 351'949 төгрөг байгаа нь улсын нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүний хагас шахам хувийг эзэлж байна.

Цэцэрлэг хотын хүн ам буурч байгаа ба ядуурал өсөх хандлагатай байна. Хотын хүн амын шилжилт хөдөлгөөн сүүлийн 2 жилд дунджаар 0,6 хувиар буурчээ. Шилжин явж байгаа хүн амын тоо 2001 оноос эхлэн жилд дунджаар 20.0 орчим хувиар ихэсч байна. 2003 оны байдлаар Цэцэрлэг хотын хүн амын 58,4 хувь нь амьжиргааны баталгаажих доод түвшингээс (Хангайн бүсийн амьжиргааны баталгаажих доод түвшин 22800 төгрөг) бага орлоготой байна. Цэцэрлэг хотын өрхийн дундаж орлого 123020 төгрөг; дундаж зарлага 120091 төгрөг байгаа нь улсын дунджаас 10.0-20.0 хувиар доогуур байна.

Хотын нийт хүн амын 8,0 хувь нь усан хангамж, ариутгах татуургын төвлөрсөн хангамжтай орон сууцанд оршин сууж байгаа нь бусад хотуудтай харьцуулахад маш доогуур үзүүлэлт юм. Цэцэрлэг хот усан хангамж, ариутгах татуургын төвлөрсөн

системтэй, усан хангамжийн эх булаг нь хотын төвөөс баруун урагш 4 км-т орших “Таруугийн гол”-ын эрэгт байрладаг. Гэр хороололд орших 9 ус түгээх цэгүүд нь усан сан болон төвийн системд холбогдоогүй байна. Цэцэрлэг хотын ариутгах татуургын төвлөрсөн шугам сүлжээнд хотын ихэнх үйлдвэр, албан газрууд холбогдсон ба энэ шугамаар хэрэглэгчдийн бохир усыг татан насосны станцаар дамжуулан 2 ширхэг шүүх талбайд шахаж байдаг. Хоногт 2700 м³ бохир ус цэвэрлэх хүчин чадалтай биологи цэвэрлэгээний иж бүрэн байгууламжтай боловч 1995 оноос хойш усаар шахаж туршилт тохируулга хийгээгүй байна. Цэцэрлэг хот нь усан хангамж, эрүүл ахуй, хатуу хог хаягдлын менежмент, халуун ус, халаалт, цэвэр усан хангамжийг сайжруулах, нэмэгдүүлэхэд (АХБ-ы зээл. 1907-МОН) хандивлагчдын санхүүжүүлж байгаа найман аймгийн тоонд багтаж байгаа юм.

Хотуудын тулгамдаад буй асуудлууд

Монголын хоёрдогч хотууд санхүү эдийн засгийн бодлогод хавчигдан орлогын эх үүсвэрээ нэмэгдүүлэх томоохон хөрөнгө оруулалтанд орон нутгийн төсвөөс хөрөнгө зарцуулах боломж хязгаарлагдмал байна 2003 онд батлагдсан Төсвийн Байгууллагын Удирдлага Санхүүжилтын хуулийн (ТБУСХ) дагуу, орон нутгийн төсвийн хэмжээ маш бага бөгөөд хөрөнгийн зардлаа нэмэгдүүлэх боломжгүй юм. Үүгээр орон нутагт төсөв нь (I) орон нутгийн төсвийн орлого (II) орон нутгийн төсвийн зардал, (III) ТЭЗ /Төсвийн ерөнхийлөн захирагчид/-ын улсын төсвөөс орон нутагт зарцуулж байгаа зардал гэсэн гурван хэсэгтэй.

Энэ сүүлийн хэсэг нь 2003 оноос сургууль, эмнэлэг, орон сууцны зардлыг ТЭЗ нарын улсын төсөвт тусгадаг болсноор “доороос дээш чиглэсэн” төсөв боловсруулж баталдаг байсан хуучин тогтолцоог өөрчилж байгаа гол өөрчлөлт юм. Үүний үр дүнд 2003 оноос хойш ТЭЗ-ын улсын төсвөөс орон нутагт зарцуулж байгаа зардал 30 хувиар нэмэгдэж, капитал зарлууд 2 хувиас 0,13 хүртэл буурсан байна. Энэ нь орон нутаг өөрсдийн мэдлийн хөрөнгөө капитал хөрөнгө оруулалтанд зарцуулах чадваргүй болохоос гадна Засгийн газраас орон нутгийн хөрөнгийг сайжруулахад зориулсан хөрөнгө огцом багассан байна.

2003 оноос өмнө орон нутгийн орлого зарлагын зөрүүг улсын төсвөөс нөхдөг байсан байна. 2003 оноос эхлэн төсвийн ерөнхийлөн захирагч яамдын орон нутгийн зардлыг бас оруулан тооцох болсон. Мөн хүн амын орлогын албан татвар, аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татвар, НӨАТ болон онцгой татварыг орон нутгийн засаг захиргаа цуглуулдаг боловч Засгийн газрын мэдэлд шилжүүлдэг. 2003 оноос өмнө орон нутгийн засаг захиргаа ХАОАТ-ын ихэнхи хэсэг ба тухайн орон нутгийн аж ахуйн нэгжүүдээс цуглуулсан аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татвар ба НӨАТ-ын ихэнхи хэсгийг авч үлдэх эрхтэй байсан. Төсвийн орлогыг бүрдүүлэх шинэ журмын дагуу дээрх дөрвөн төрлийн татварыг аймагт төвлөрүүлж байгаа ба НӨАТ-г хүн амын тооноос хамааран тогтоож байна.

Зөвхөн Эрдэнэт ба Дархан хотууд өөрийн нийт зардлыг нөхөх хэмжээний орлого төвлөрүүлэх чадвартай байна. Тэдгээр хотуудын үл хөдлөх хөрөнгийн татварын орлого 13 хувь орчим байгаа нь өндөр үзүүлэлт юм. Энэ үзүүлэлт бусад жижиг аймгийн төвүүдийн хувьд дөнгөж 3-4 хувьтай байна. Энэ нь дээр дурьдсан хотуудад үйлдвэржилт бусад аймгийн төвүүдтэй харьцуулахад өндөр хувьтай байгааг харуулж байна. Монгол улсын татварын хуулийн 17 дугаар зүйлийн дагуу үл хөдлөх хөрөнгийн татвар нь орон нутгийн татвар ба зөвхөн хувь хүмүүс болон аж ахуйн нэгжүүдэд хамааралтай. Үл хөдлөх хөрөнгийн татварын хуулийн дагуу орон сууц болон бусад хүн оршин суух байрууд татвараас чөлөөлөгддөг. Үр дүнд нь орон нутгийн дэд бүтцийг санхүүжүүлэхэд ашиглах бололцоотой ихээхэн хэмжээний татварын эх үүсвэр орон нутгийн татварын эрх мэдлийн гадна үлдэж байна.

Хот тус бүр эдгээр санхүүгийн асуудлыг Хотын хөгжлийн стратегид хөндөж хотын санхүүжилтийг сайжруулах зорилго бүхий стратеги боловсруулах санал дэвшүүлсэн. Орон нутгийн түвшинд орлого төвлөрүүлэх чадвар, төсвийн болон зарлагын менежментийг бий

болгохын тулд улсын бодлогыг эргэж харах, гадны тусламж олж авах үүднээс хот тус бүр дээрх санаачилгыг нэн тэргүүний ач холбогдол бүхий төслөөр шалгаруулсан байна.

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН